

**НОВІТНЯ УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
П. СКОРОПАДСЬКОГО (1990-і рр.)**

У статті здійснено проблемний аналіз української історіографії аграрної політики Павлом Скоропадським.

У сучасній українській історичній науці відбувається переосмислення та пошук нових методологічних підходів у трактуванні як подій революції взагалі, так і Української Держави зокрема. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами, монографіями та матеріалами періодичної преси, які були переведені у загальнодоступне користування. Як наслідок, з'явилися перспективи для прямої дискусії між представниками звільнених від впливу ідеології та політичних настанов вітчизняних істориків та дослідників з діаспори. Саме в цей час науковці переходять до опрацювання конкретно-історичних та історіографічних проблем, що відображено в монографіях, дисертаціях, наукових статтях.

Враховуючи вище сказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів вітчизняних істориків, які займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського упродовж 1990-х рр. Отже, об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення у вітчизняній історіографії 1990-х рр.

Народжена в умовах інформаційного вакууму радянських часів, нова вітчизняна історіографія заявленої проблеми на початку не мала менш чи більш досліджених тем – всі вони були однаково невивчені. До середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських істориків було активне освоєння зарубіжної спадщини, отож зміст їх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів із діаспори. Разом із тим, відбуваються суттєві зрушення в бік вираженого та об'єктивного аналізу подій 1918 р. загалом і аграрної політики П. Скоропадського зокрема. Цьому сприяла Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 120-ої річниці від дня народження П. Скоропадського та 75-ї річниці проголошення Української Держави, яка відбулася 13–15 травня 1993 р., а також круглий стіл «Діяльність П. Скоропадського в розбудові української науки».

Доповіді, виголошені на Міжнародній конференції, увійшли до ювілейного збірника «Останній гетьман» [1]. Зміст опублікованих матеріалів охоплює кілька стратегічних напрямків: історія Української Держави, консервативний напрямок української політології, гетьманський рух в еміграції та містить невелику підбірку архівних матеріалів відповідної тематики. Дослідник зустрічається тут із цілим рядом матеріалів та статей, які опосередковано або безпосередньо стосуються тематики нашого дослідження.

Вступну статтю написав відомий історик Я. Пеленський. У ній йдеться про те, що «міфами оповита економічна, зокрема земельна політика П. Скоропадського. На переконання автора, діячі Гетьманату, відстоюючи погляд, що приватна власність є основою цивілізації і культури, вважали введення системи, яку ми сьогодні називаємо соціальним ринковим господарством, тобто поміркованим капіталізмом, найкориснішою розв'язкою економічної проблеми в Україні. «Головною метою їхньої політики, – продовжує історик, – було створення економічно сильної верстви середніх селян-хліборобів, яка витворювала би найстабільнішу базу українського суспільства» [2, 10–11].

У контексті окресленої нами теми дослідження не можна оминати увагою статтю Ф. Проданюка «До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського», яка теж надрукована на сторінках збірника «Останній гетьман». Аналізуючи внутрішню політику П. Скоропадського, дослідник виокремив три періоди правління гетьманського уряду. На нашу думку, це допомагає зрозуміти специфіку політики П. Скоропадського залежно від стосунків із німецько-австрійським військовим командуванням. Перший період – 29 квітня – 2 червня 1918 р. У цей час П. Скоропадський перебував у цілковитій залежності від німецького та австро-угорського командування і до того ж був обмежений попередніми домовленостями від 24 квітня 1918 р. На думку Ф. Проданюка, важливим завданням гетьманського уряду в першому періоді «...стало налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою України та підпорядкування Гетьману органів самоуправління» [3, 60]. Другий період – 2 червня – 14 листопада 1918 р. – Ф. Проданюк характеризує як період будівництва консервативної моделі майбутньої Української Держави. Одним із головних завдань внутрішньої політики Гетьмана у другому періоді, за словами Ф. Проданюка, «...стає захист інтересів більшості населення України – селянства» [3, 61]. Це твердження автор аргументує тим, що саме в цей період П. Скоропадським затверджено низку законів, які захищали інтереси селянства. Зокрема, об'єктом уваги дослідника стають неодноразово згадувані вже закони від червня – липня 1918 р. Третій період – 14 листопада – 14 грудня 1918 р. У цей період, на думку історика, «головним завданням П. Скоропадського стала боротьба з Директорією» [3, 64 – 65].

Цінним джерелом інформації для дослідника аграрної політики П. Скоропадського є стаття Я. Малика «Земельне питання в Українській Гетьманській Державі» [4]. У ній проаналізовано основні документи гетьманського аграрного законодавства. Вивчаючи аграрну політику П. Скоропадського, історик, не будучи оригінальним, говорить про те, що «суть аграрної політики Гетьманату полягала в тому, щоби перейти до власної аграрної реформи, розробити й видати власний основний закон про землю. Але це планувалося зробити не на основі законодавства Центральної Ради, а нібито зі становища, що було в аграрному секторі на Україні в дореволюційні часи» [4, 99].

Разом із тим, складно не погодитися з висновками автора про те, що принцип примусового відчуження землі у великих землевласників було схвалено

запізно, а «помилкова розв'язка аграрного питання стала однією з головних причин упадку молодой Української Держави» [4, 105].

Завдяки творчим зусиллям В. Друмова і В. Шкварця в українській історіографії першої половини 1990-х рр. розвивається історіографічна проблематика Української Держави 1918 р. Стану наукового вивчення зарубіжною історіографією подій 29 квітня – 14 грудня 1918 р. стосується публікація В. Друмова і В. Шкварця «Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії» [5]. У статті проаналізовано праці П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Л. Шанковського, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, В. Іваниса, С. Шелухіна, С. Доленги та ін. Дослідники поділили зарубіжних істориків на дві групи за їхнім ставленням до Гетьманату. До першої вони зараховували істориків, які прихильно ставилися до встановлення Гетьманської Держави. До другої – тих, хто у своїх працях не приховував неприязні до неї [5, 115].

Спробу підвести підсумки дослідженням про Українську революцію здійснила у своїй монографії, а згодом і кандидатській дисертації Л. Радченко. Розвиток діаспорної та зарубіжної історіографії Української Держави представлено в одному з розділів монографії Л. Радченко «Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр.» [6]. На гідне поцінування заслугове історіографічний аналіз діяльності П. Скоропадського, запропонований дослідницею. Авторіві вдалося з'ясувати сучасний для нього стан історичних поглядів як на саму постать гетьмана, так і на його внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність. Науково вираженими є основні висновки історика. Зокрема, цілком обґрунтованим вважаємо судження Л. Радченко з приводу того, що ставлення істориків та мемуаристів до гетьманського режиму коливається від зневажливого до панеґіричного, хоча при аналізові конкретики державної діяльності травня – листопада 1918-го зустрічаємо значно більше зваженості [6, 79].

Характеризуючи діяльність гетьмана та його уряду в аграрному секторі, Л. Радченко пояснює соціальні конфлікти, розправи повстанців з німецькими загонами, реакцію селянства на погіршення їхнього становища у зв'язку з небажанням П. Скоропадського згоджуватися на соціалізацію землі [6, 89–90].

Водночас наголосимо, що зазначена праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлив історіографію соціально-економічної політики урядів П. Скоропадського, зокрема з аграрного питання. Так, чомусь поза увагою дослідниці залишилися роботи Д. Левчука, П. Мірчука, П. Феденка. Недоліком роботи є й те, що матеріал викладено фрагментарно і досить таки безсистемно. Крім того, в роботі присутні розрізнені авторські міркування. З цих причин розділ абсолютно не дає цілісного уявлення про історіографію з історії Української Держави. Більше того, в ньому не прослідковується авторська концепція чи провідна ідея.

Натомість у висновках до дисертації Л. Радченко сформулювала слушні практичні рекомендації щодо подальшого вивчення історіографії національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. [7].

Вивчаючи аграрну політику П. Скоропадського, дослідники роблять спроби з'ясувати питання первинності селянських організованих акцій чи змін у земель-

ному законодавчому полі. Так, Р. Пиріг та Ф. Проданюк вважають, що першість визначається за повстанцями, які своїми активними діями стимулювали ухвалення законів. Власну позицію автори аргументують так: «Тільки розмах повстанського руху на Україні змушує П. Скоропадського зважитися на затвердження тимчасового земельного закону, який обмежував земельне володіння 25 десятинами» [8, 99].

А. Фесик, навпаки, не поділяє висловленого вище Р. Пирогом та Ф. Проданюком твердження. Він відстоює думку, що не спалах повстанської активності змусив П. Скоропадського піти на певні поступки, а навпаки – ухвалення влітку 1918 р. низки законів, що стосувалися регулювання земельних відносин, зініціювали вибух селянської боротьби [9, 11]. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що серед дослідників немає єдиної точки зору на те, як урядові заходи в аграрному секторі національної економіки залежали від селянського повстанського руху.

«Гетьманський режим являв собою спробу консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ увести суспільне життя в рамки правових норм, обстояти право приватної власності, – стверджують Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко – автори двотомної «Історії України», – а соціальну опору гетьманату становили вищі й середні шари суспільства: підприємці, великі власники, службовці, заможне селянство» [10, 156]. Викладаючи сутність аграрної політики П. Скоропадського, учені звертаються до аналізу програмних засад гетьманської політики. Дослідники відтворюють традиційно усталений погляд на тему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, каральні експедиції загарбників викликали бурхливу реакцію українських селян. Хоча, з іншого боку, варто погодитись із думкою істориків про те, що німці й австрійці звертали мало уваги на місцеве законодавство. Влітку 1918 р. вони розпочали відверте грабування українського села із застосуванням військової сили [10, 159].

П. Захарченко не лише з'ясував ідеологію селянського повстанського руху на півдні та Лівобережжі України в 1918 р., а й визначив фактори, які впливали на його формування. Учений зацентрував увагу на персонально-агітаторській ролі отаманів Н. Махна та М. Крапив'янського, які мали неабияку повагу серед селян, а тому нав'язували їм власне бачення тих чи інших явищ і проблем. Для прикладу, дослідник наводить рейди махновців по Олександрівському, Маріупольському, Бердянському, Павлоградському повітах Катеринославської губернії, під час яких Н. Махно наголошував на необхідності боротьби з німецькими загонами, які відстоювали інтереси поміщиків [11, 4–5]. Так у селян формувався стійкий негативний стереотип щодо сприйняття П. Скоропадського як виразника інтересів поміщиків.

Дослідженню економічної політики Гетьманату П. Скоропадського присвячено дисертацію С. Мякоти. У ній дисертантка визначила вплив гетьманської економічної політики на стан транспортної системи, промисловості, торгівлі,

фінансів країни та аграрного сектора, проаналізувала структурні особливості розвитку української економіки. Крім того, автор визначила фактори, що істотно впливали на спрямованість економічної політики Української Держави. Вона також виявила негативні та позитивні наслідки економічної політики уряду Української Держави [12].

У третьому розділі дисертації «Аграрне питання в діяльності уряду гетьмана П. Скоропадського» С. Мякота, проаналізувавши основні напрямки і форми державної політики щодо вирішення аграрного питання, дійшла висновку, що вплив великих землевласників на процес вироблення аграрної реформи, втручання з боку німців і австрійців, повільна робота уряду і нерішучість гетьмана не дали можливості затвердити проект земельного закону [12, 163]. Позитивним моментом у роботі С. Мякоти є те, що в ній детально розкрито діяльність урядової землевлаштувальної комісії, однак роботу урядових аграрних комісій висвітлено побіжно.

Досліджуючи участь австро-угорських та німецьких частин у проведенні хлібозаготівельних акцій, І. Шпекторенко побіжно зупинився й на аналізові аграрної політики уряду Української Держави. У своїх роботах історик прослідкував зв'язок між продовольчою і аграрною політикою урядів УНР і Української Держави та практикою проведення військових експедицій в селах, розглянув реакцію населення на реквізиції військ [13].

У контексті обраної нами теми дослідження варто звернути увагу на серію фундаментальних праць завідувача відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, член-кореспондента НАНУ В. Солдатенка* [14; 15].

Праці В. Солдатенка цінні для нас насамперед тим, що історик уперше в історіографії здійснив спробу комплексно проаналізувати історіографію та концепцію Української революції, дати їй виважену оцінку.

У своїх роботах дослідник творчо опрацював найперше праці політичних діячів, а згодом і авторів досліджень історії Української революції, М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, С. Петлюри, І. Мазепи. Ми погоджуємося з думкою В. Солдатенка, який вважає, що саме ці політичні діячі й відомі вчені зробили найвагомий, справді неперевершений внесок до історіографії проблеми [14, 14–66]. Базуючись на уважному розгляді та порівняльному аналізові праць з історії Української революції, В. Солдатенко розмірковує над проблемами інтерпретації подій 1917–1920 рр. в Україні (фактологія, концепція, періодизація, оцінка). Студії містять ряд зауважень та спостережень щодо змісту зарубіжної історіографії проблеми, а також міркування щодо тенденцій розвитку новітньої вітчизняної історіографії. Однак монографії В. Солдатенка не є суто історіографічними роботами. Принаймні, сам автор не ставить собі за мету системно проаналізувати відповідний масив наукової літератури.

* У вересні 2010 р. член-кореспондент В. Солдатенко очолив Український інститут національної пам'яті.

В. Солдатенко негативно оцінює Гетьманат П. Скоропадського. Всі дослідники, які схвально ставляться до гетьмана, у фундаментальній «Українській революції» науковця нищівно критикуються. Автор безапеляційно стверджує, що «вагомих аргументів на користь режиму знайти не можливо, якщо керуватися науковою методологією, високофахово її застосовувати і в результаті одержувати аргументовані, виважені, об'єктивні, а не кон'юктурні оцінки і висновки» [14, 43].

Підкреслимо, що висновки В. Солдатенка в цій сфері значною мірою оперті на його майже унікальну для сучасного суспільствознавства трактовку визвольних змагань, а в цьому контексті – періоду Української Держави. На думку дослідника, найважливішою й найконструктивнішою тенденцією 1917–1920 рр. було розгортання «революційної боротьби українства за торжество визвольних ідеалів», для якого «національна державність мала бути не самодостатнім завданням, а більше – знаряддям, засобом досягнення... повномасштабного і різнобічного українського відродження» [15, 12]. На цьому ґрунті Українська Держава розглядається ним як призупинення революції «контрреволюційними силами» шляхом установа «васального», антинародного, проросійського монархічно-диктаторського режиму П. Скоропадського» [15, 189].

Політику, яку проводив гетьманський режим щодо селянства, В. Солдатенко охарактеризував як «війну з селянством», яка, у відповідь, перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною». «Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, – узагальнює історик, – а й численними фактами різноманітних форм спротиву – аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу» [14, 534]. Причиною повстань, на думку вченого, було аграрне законодавство гетьманської влади.

О. Рубльов та О. Реєнт в десятому томі «Українських визвольних змагань 1917–1921 рр.» п'ятнадцятитомного узагальнюючого видання «Україна крізь віки» проаналізували аграрну політику П. Скоропадського як складову внутрішньої політики гетьмана. Автори зазначили, що низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати такі принципи: 1) відповідальність за перетворення брав на себе уряд; 2) створення Державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земель із повним відшкодуванням за них; 3) продаж земельних ділянок малоземельним господарям; 4) створення дрібних, але економічно міцних господарств; 5) забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України; 6) вдосконалення сільськогосподарського кредитування [16, 118].

У травні 1998 р. відбулася II Міжнародна конференція, присвячена 125-річчю від дня народження Гетьмана Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 р., яка проходила у Києві, Чернігові і Тростянці. Прогрес у вивченні теми стає особливо помітним при порівнянні масштабів цієї конференції з аналогічною I-ою, про яку ми згадували вище. У матеріалах конференції 1998 р. представлено понад 80 розвідок (проти 26-ти у матеріалах 1993 р.). З-поміж них, практично, немає студій оглядового характеру. Водночас

вони все ж охоплюють широке коло проблем історії Української Держави і побудовані на значному корпусі архівних матеріалів, мемуарів, листування, періодики та преси того часу.

На Міжнародній конференції 1998 р. науковцями зроблено чимало позитивних підсумків про українську державотворчість за гетьманського часу. Доречно деякі з них навести. Так, професор А. Гриценко зазначив, що «в умовах окупації, свавілля поміщиків, спротиву старих урядових структур, кадрового голоду, шаленої антигетьманської пропаганди соціалістичних партій, російських шовіністів і їх організацій в Україні, в огні різноманітних народних повстань, змов та диверсій, власних помилок гетьмана влада зробила досить багато для становлення України як держави» [17, 29].

Р. Васьковський, поставив під сумнів доречність повстання Директорії проти гетьмана. Він зауважив, про деструктивність цього кроку, адже воно «принесло руйнацію державного апарату, подальшу анархізацію суспільно-політичного життя в Україні, прихід до влади українських соціалістів, котрі так і не змогли подолати внутрішній розбрат та сконсолідуватися перед новою загрозою більшовицької інтервенції з Півночі» [18, 219].

У цілому оцінюючи Гетьманат 1918 р., С. Гелей писав: «І все ж, не зважаючи на поразку, тогочасна Українська Держава – це не лише яскрава сторінка визвольних змагань українського народу, а й об'єктивно необхідний етап у розвитку української нації. Гетьманський переворот був спробою консервативних сил погасити полум'я революції і шляхом поміркованих реформ організувати суспільне життя на принципах права приватної власності, демократичних свобод» [19, 46].

Дослідники, статті яких увійшли до вказаного збірника, також не оминули увагою аграрну політику П. Скоропадського. Так, зокрема, С. Кульчицький, говорячи про причини втрати соціальної опори гетьманом, зазначав: «Трагедія гетьмана полягала в тому, що його державотворча програма виявилася несумісною з політикою Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Кайзерівська Німеччина мала особливі претензії якраз до тієї соціальної сили, на яку бажав спертися гетьман – заможних селян. Не бажуючи за безцінь продавати хліб і сільськогосподарську сировину гетьманській адміністрації, яка мала відповідні зобов'язання за умовами Брестського мирного договору, селянство піднялося на боротьбу. Особливе роздратування у селян викликало повернення поміщиків у свої маєтки» [20, 11].

У загальних рисах виклав суть аграрної реформи П. Сохань, стаття котрого також опублікована на сторінках збірника «Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р.». Врахувавши ту конкретну обстановку, в якій діяв П. Скоропадський, дослідник зазначив, що «...у тій політиці, яку проводив П. Скоропадський, багато повчального не лише з позитивного досвіду, а й уроків з тих прорахунків, які він допускав, а, скоріше, змушений був допускати в тій конкретній обстановці» [21, 14].

Цікавою у плані висвітлення ситуації, що склалася в селах Поділля за часів Української Держави, є стаття А. Гури «Селянство Поділля за часів Української

Держави» [22]. Варто зазначити, дослідження базоване, головним чином, на архівних матеріалах, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Ці матеріали є яскравим свідченням того, що подільські селяни скаржилися на поміщиків, котрі накладали на них великі контрибуції, забирали худобу, примушували селян протягом кількох днів внести велику суму грошей, причому не розбираючись, праві чи винні селяни в тім, що маєтки їх зруйновані чи ні, хто їх руйнував, і скільки вони коштували насправді. На нашу думку, до роботи слід ставитися критично, адже вона викладена таким чином, що висвітлює ситуацію в українському селі лише з негативного боку. До однозначних переваг роботи належить те, що вона побудована виключно на архівних матеріалах.

В. Кіцак, аналізуючи зміст «Закону про права на врожай 1918 р. на території Української Держави», виокремлює декілька причин проведення непопулярних серед селян заходів. Серед них: а) приведення до влади Союзом земельних власників Гетьман повинен був віддячити їм, щоб мати з їхнього боку необхідну підтримку; б) з допомогою земельних власників Гетьман сподівався не тільки відвести загрозу голоду, що нависла над Україною, а й підняти рівень господарства, який різко впав у часи революції; в) цього вимагало німецьке командування, що сподівалося збільшити шляхом повернення земель поміщикам валовий збір зерна в Україні й вивезти обіцяний мільйон тонн хліба до Німеччини; г) повернення землі поміщикам П. Скоропадський розглядав як тимчасове явище, що й було доведено подальшим законодавством; д) повернення земельних угідь мало послужити своєрідною точкою відліку для наступної програми широких земельних реформ [23, 170].

С. Грабовський у статті «Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації» [24] аналізує події 1917–1920 рр. та документи того часу. Дослідник відстежив основні механізми й чинники суспільного розвитку, спробував відповісти на питання про глибинні причини поразки національно-визвольних змагань. Автор обмежився при цьому обширами Наддніпрянської України.

У загальних рисах С. Грабовський описав Гетьманат П. Скоропадського. Щодо аграрної політики гетьмана, то вказана стаття не містить вартісних суджень і зауважень. Із усього спектру гетьманського аграрного законодавства дослідник згадує лише про «Грамоту до всього Українського Народу». Однак, на наш погляд, слід погодитись із думкою автора про те, що період гетьманства Скоропадського був ще більш суперечливим і неоднозначним, ніж річний період діяльності Центральної Ради. З одного боку, створювалася сильна і спочатку досить ефективна централізована влада, було упорядковане законодавство, відновлена у правах власність, розгорнулося будівництво регулярної армії та флоту. З іншого, – інституції, які діяли від імені Української Держави, цю державу дискредитували, нерідко діючи цілеспрямовано й організовано [24, 12].

Таким чином, історіографія аграрної політики П. Скоропадського відображає складність та суперечливість трансформації новітньої української історичної науки. В рамках запропонованого дослідження умовно можна виділити два

підперіоди. 1991–1995 рр. стали першим таким етапом у формуванні на наукових засадах новітньої вітчизняної історіографії історії аграрної політики П. Скоропадського. Відзначимо, що роботи, написані у першій половині 1990-х рр., не тільки реально започаткували новітню вітчизняну історіографію аграрної політики П. Скоропадського, але й визначили її зміст, тематичну структуру, напрямки вивчення, концептуальний та фактографічний фундамент. Не можна оминати увагою й того факту, що до середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських спеціалістів було активне освоєння зарубіжної спадщини, тож зміст їхніх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів з діаспори. В окремих наукових працях першої половини 1990-х рр. в оцінці і трактуванні аграрної політики П. Скоропадського зустрічаємо стереотипи минулого, притаманні здебільшого радянській історіографії. Однак, і це й не дивно, постання сучасної вітчизняної історіографії теми почалося наприкінці 1980-х років як реформація української радянської історіографії.

У 1995–1999 рр. з'являється все більше студій, побудованих, в основному, на архівних матеріалах, швидко зростає загальна кількість праць з історії Української Держави, в яких, зокрема, згадується й аграрна політика П. Скоропадського. Цей період характеризується також появою перших масштабних монографій та дисертацій, присвячених ряду малодосліджених чи недосліджених аспектів теми. З-поміж них виокремлюються студії П. Захарченка, В. Солдатенка, Л. Радченка, дисертації Ф. Проданюка, С. Мякоти та ін. авторів. Цими та іншими авторами вперше висунуто і документально обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які конкретизують картину історії Української Держави, роблять її яснішою і зрозумілішою. З'явилася велика кількість статей із зазначеної теми.

Література

1. Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – 398 с.
2. *Пеленський Я.* Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність / Я. Пеленський // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 5–12.
3. *Проданюк Ф.* До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського / Ф. Проданюк // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 56–65.
4. *Малик Я.* Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Я. Малик // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 97–106.
5. *Друмов В.* Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Друмов, В. Шкварець // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 113–120.
6. *Радченко Л.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Х.: Око, 1996. – 120 с.
7. *Радченко Л.О.* Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 рр. у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л.О. Радченко. – Х., 1996. – 20 с.

8. *Пиріг Р. П.* Скоропадський: штрихи до політичного портрету / Р. Пиріг, Ф. Проданюк // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 91–105.

9. *Фесик А.* Вооруженное восстание на Украине (ноябрь – декабрь 1918 г.) / А. Фесик. – Одесса: Без вид., 1992. – 18 с.

10. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2. XX століття. – 577 с.

11. *Захарченко П.* Селянська війна на Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 192 с.

12. *Мякота С.Є.* Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Євгенівна Мякота. – К., 1997. – 224 с.

13. *Шпекторенко І.* Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні у роки першої світової війни 1914–1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Шпекторенко. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.

14. *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.

15. *Солдатенко В.* Українська революція : концепція та історіографія / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1997. – 507 с.

16. Україна крізь віки: в 15 т. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10.: Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – 320 с.

17. *Гриценко А.* Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) / А. Гриценко // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 24–29.

18. *Васьковський Р.* Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»? / Р. Васьковський // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 215–219.

19. *Гелей С.* Гетьманат Павла Скоропадського в українській консервативній політичній думці / С. Гелей // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 38–46.

20. *Кульчицький С.* Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. / С. Кульчицький // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – К. – 1999. – Т. 5. – С. 10–12.

21. *Сохань П.* Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності / П. Сохань // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 12–14.

22. *Гура А.* Селянство Поділля за часів Української Держави / А. Гура // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 244–247.

23. *Кіцак В.* Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського / В. Кіцак // Молода нація: Альманах. – 1997. – Вип. 6. – С. 158–180.

24. *Грабовський С.* Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації / С. Грабовський // Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С. 3–16.